

Św. Barbara i Barbarka

Pod redakcją

Waldemara Rozynkowskiego
Ks. Wojciecha Miszewskiego

TWD

Toruńskie Wydawnictwo Diecezjalne
Toruń 2005

Roberta Zadury, Wandy i Bogusława Perczaków oraz ks. Bogusława Dygdały. Ten ostatni tekst, co prawda wykracza poza historię Barbarki, stanowi jednak istotne rozwinięcie ukazujące rozmiar kultu św. Barbary na terenie diecezji chełmińskiej.

Dziękujemy autorom wszystkich tekstów, dzięki którym stan wiedzy o św. Barbarze i Barbarce ulegnie znacznemu rozwinięciu. Podjęte tematy nie zostały oczywiście wyczerpane. Pozostaje jeszcze wiele wątków, które można kontynuować w przyszłości i należy mieć nadzieję, że doczekamy się kolejnych publikacji o św. Barbarze i Barbarce.

Waldemar Rozynkowski
Ks. Wojciech Miszewski

Waldemar Rozynkowski

Św. Barbara i Barbarka – wokół początków kultu świętej męczennicy

I

Świętość ze swojej istoty jest pojęciem przynależącym do religii. Spotykamy go już w starożytnej Grecji i Rzymie. W biblijnym słownictwie „świętości” odnosi się przede wszystkim do Boga, ale używana jest także w stosunku do wszystkiego, co wewnętrznie związane jest z Bogiem. W teologicznym ujęciu świętość była zawsze uważana jako najwyższy wyraz miłości, będącej owocem przemiany chrześcijanina w Chrystusa.

Na przestrzeni dziejów Kościoła istniały różne wzorce świętości. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa spotykamy świętych męczenników, czyli tych, którzy świętość osiągnęli dzięki przelaniu krwi za Chrystusa. Od IV wieku dynamicznie zaczyna rosnąć inna grupa osiągających świętość, nie poprzez krew, ale świadectwo życia według Ewangelii. Nazwano ich wyznawcami¹.

Kościół od pierwszych wieków tworzył rzeczywistość wynoszenia świętych na ołtarze². Patrząc na kult pierwszych męczenników widzimy

¹ Szeroka literatura na ten temat, zob.: E. Lucius, *Die Anfänge des Heiligtums in der christliche Kirche*, Tübingen 1904, s. 396 n; H. Delehaye, *Sanctus, essai sur le culte des saints dans l'Antiquité*, Bruxelles 1927, s. 74-121; J.Ch. Picard, *Saints. II. Dans les églises latines*, w: *Dictionnaire de spiritualité*, t. 14, Paris 1990, kol. 203-211; H. Fros, *Pamiętając o mieszkańcach nieba. Kult świętych w dziejach i w liturgii*, Tarnów 1994, s. 7-40; H. Misztal, *Drogi rozwoju postępowania kanonizacyjnego*, Częstochowa 1983, passim; tenże, *Komentarz do Konstytucji Apostolskiej „Divinus Perfectionis Magister”*, Lublin 1987, s. 12 i n; tenże, *Świeccy święci i błogosławieni*, Lublin-Sandomierz 2002, s. 21 i n. We wszystkich pracach zob. szczegółową literaturę.

² Z historii procesu kanonizacyjnego zob.: J. Lisowski, *Kanonizacja św. Stanisława w świetle procedury kanonizacyjnej Kościoła dawniej i dzisiaj*, Rzym 1953, s. 75-92; W. Rawicki, *Na marginesie kanonizacji średniowiecznych*

jednak, że brakuje tu jakiegoś dochodzenia, czy postępowania ze strony władzy kościelnej, aby zezwolić na publiczny kult. Wydaje się, że najbardziej niezbędnym kryterium wymaganym do kanonizacji męczennika była niepodważalna pewność śmierci poniesionej za Chrystusa.

II

Pośród szerokiej rzeszy świętych męczenników pierwszych wieków chrześcijaństwa spotykamy postać św. Barbary. Należy ona niestety do grona tych świętych, o których życiu oraz śmierci nie posiadamy żadnych pewnych przekazów³. Choć jej żywoty były znane w średniowieczu w całej Europie, to jednak wszystkie one pozostają jedynie legendarnymi przekazami. Poddanie w wątpliwość historyczności św. Barbary spowodowało, że została ona w 1969 roku wykreślona wraz z innymi dwustoma świętymi z *Martyrologium Romanum* i nie figuruje już w ogólnym kalendarzu liturgicznym Kościoła Katolickiego. Obecnie jej wspomnienie znajdujemy tylko w niektórych kalendarzach lokalnych i to z zastrzeżeniem, że wspomnienie ma charakter dowolny⁴.

Przypomnijmy, że według legend hagiograficznych św. Barbara była córką bogatego poganina Dioskura z Nikomedii (lub Heliopolis) w Bitynii. Ojciec nie chciał się zgodzić na przyjęcie przez nią chrześcijaństwa. Kiedy dowiedział się, iż mimo zakazu, przyjęła wiarę zamknął ją w wieży, a następnie sam pozbawił życia. Został za to ukarany nagłą śmiercią poniesioną od pioruna. Wydarzenia te miały mieć miejsce w 306 roku⁵.

³ XIII wieku, *Nasza Przeszość*, t. 10: 1959, s. 439-458; A. Stankiewicz, *Uprawienia biskupów przy kanonizacji świętych przed XIII w.*, *Prawo Kanoniczne*, t. 9: 1966, nr 3-4, s. 226-231; A. Petrani, *W sprawie dekretu Aleksandra III „Audivimus”*, *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne*, t. 16: 1969, s. 5-10; J.R. Bar, H. Misztal, *Postępowanie kanonizacyjne*, Warszawa 1985, s. 7-16; H. Fros, *Pamiętając*, s. 41-107; H. Misztal, *Komentarz do Konstytucji*, s. 35 i n.

³ Zob. B. Gaiffier, *Etudes critique d'hagiographie et d'iconologie*, Bruxelles 1967, s. 233-245.

⁴ E. Wimmer, *Barbara*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 1, Freiburg i n. 1993, kol. 1401-1402.

⁵ W. Zaleski, *Święci na każdy dzień*, Łódź 1982, s. 751-753; J. Górecka, *Barbara*,

Trudno uchwycić początki kultu św. Barbary. Pierwsze ślady w kościele wschodnim pochodzą już z IV wieku. Na zachodzie oddawano jej cześć na pewno od VII wieku. Dynamiczny jego rozkwit nastąpił jednak w pełnym średniowieczu, szczególnie w okresie wypraw krzyżowych. Wtedy to osiągnął on swoje apogeum. Przejawem rozwiniętego kultu było między innymi powstanie szeregu różnego rodzaju utworów poświęconych męczennicy. W kalendarzu liturgicznym jej wspomnienie przypadało najczęściej w dzień 4 grudnia (czasami 16 grudnia). Teksty liturgiczne o św. Barbarze pojawiają się w księgach od końca XI wieku. Do spopularyzowania legendy o św. Barbarze przyczynili się poprzez swoje dzieła: na wschodzie w końcu X wieku Szymon Metafrast, na zachodzie w XIII wieku Jakub de Voragine⁶. Początki kultu św. Barbary w Polsce sięgają XIII wieku. W przedstawieniach ikonograficznych jej atrybutami są: korona, palma oraz wieża i kielich⁷. Podsumowując ten krótki zarys historii kultu należy stwierdzić, że św. Barbara należała do grona najbardziej popularnych świętych doby średniowiecza.

Co zadecydowało o tak dużej popularności kultu św. Barbary? Wydaje się, że wskazując na jej życie chciano dokonać uosobienia bardzo ważnej idei, mianowicie powszechnej drogi do osiągnięcia świętości. W osobie św. Barbary mamy obraz niewykształconej kobiety (tak wynika przynajmniej z niektórych przekazów), poganki, która zdecydowała się zmienić swoje dotychczasowe życie poprzez przyjęcie chrześcijaństwa. Najważniejszym było jednak to, że broniąc swoich decyzji osiągnęła wieńiec chwały, tzn. świętość⁸. Zapewne godnym podkreślenia był także fakt

w: *Encyklopedia katolicka*, t. 2, Lublin 1995, kol. 14; H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 1, Kraków 1997, kol. 347-350.

⁶ W wydaniu polskim „*Złotej legendy*” przygotowanym przez M. Plezie opuszczono legendę o św. Barbarze: *Jacobi de Viragine, Złota legenda*, wyd. M. Plezia, Warszawa 1955.

⁷ Szczegółowa literatura zob.: J. Górecka, *Barbara*, kol. 17; J. Wzorek, *Barbara*. IV. *Ikonoграфия*, w: tamże, kol. 18-20; J. Górecka, *Kult liturgiczny św. Barbary w diecezji krakowskiej do końca XVI wieku*, w: *Studia z dziejów liturgii w Polsce*, t. 2, Lublin 1976, s. 301-308.

⁸ H. Fros, *Wspomnienia świętych na każdy dzień roku. Martyrologium*, Warszawa 1995, s. 36.

konfliktu rodzinnego, który miał podłoże religijne. Być może istniało ogromne zapotrzebowanie na taką właśnie drogę do świętości. Największą popularność zawdzięcza jednak św. Barbara przeświadczeniu, że jest ona patronką dobrej śmierci. Być może wpłynęło na to tak drastycznie zakończone życie, z ręki ojca. Uważano, że chroni ona od nagłej i niespodziewanej śmierci oraz że jej wstawiennictwo pozwala zakończyć życie pojednanym z Bogiem. To przeświadczenie sprawiło z kolei, że stała się ona bliska ludziom uprawiającym niebezpieczne zawody, które narażały na niespodziewaną śmierć. Za swoją opiekunkę obierali ją: górnicy, marynarze, murarze, architekci, ludwisarze, kowale, więźniowie, artylerzyści i minerzy⁹.

III

Cechą religijności średniowiecznej było dążenie do posiadania świętego patrona. Dotyczyło ono zarówno miejsc, pojedynczych osób jak i zbiorowości (korporacji, wspólnot, instytucji itd.). Dla przykładu od XIII w. najmniejsze miasteczka pragnęły mieć własnego patrona¹⁰.

W średniowieczu adoptowano niektórych świętych szczególnie, czyniąc z nich wyjątkowych pośredników, uważając za niezwykle wiarygodnych. Do grona tego należała św. Barbara. Czczono ją samodzielnie, jak i w gronie najbardziej popularnych 14 świętych wspomoczyeli, którzy „pełnili stały dyżur ratowniczy nad światem”. Postawiono ją obok tak

⁹ H. Fros, F. Sowa, *Księga imion*, kol. 350.

¹⁰ A. Vauchez, *Święty, w: Człowiek średniowiecza*, pod red. J. Le Goffa, Warszawa – Gdańsk 1996, s. 424. Zob. także A. Haverkamp, „*Heilige Städte*” im hohen Mittelalter, w: *Mentalitäten im Mittelalter*, hrsg. F. Graus (Vorträge und Forschungen 35), Sigmaringen 1987, s. 122 n; W. Ehbrecht, *Die Stadt und ihre Heiligen*, w: *Vestigia Monasteriensia. Westfalen Rheinland Niederlande*, hrsg. von E. Widder, M. Mersowsky und P. Johanek (Studien zur Regionalgeschichte 5), Bielefeld 1995, s. 270 n; K. Miltzer, *Die Entwicklung eines bürgerlichen Selbstverständnisses in Köln während des Mittelalters*, w: *Ständige und religiöse Identitäten in Mittelalter und früher Neuzeit*, hrsg. S. Kwiatkowski, J. Małek, Toruń 1998, s. 88 n.; J. Delumeau, *Skrzydła anioła. Poczucie bezpieczeństwa w duchowości człowieka Zachodu w dawnych czasach*, Warszawa 1998, passim.

popularnych świętych jak: św. Jerzy, św. Katarzyna, św. Mikołaj, św. Krzysztof i św. Wit¹¹.

Jak zauważono kult św. Barbary był związany ze środowiskami trudnych i niebezpiecznych zawodów. Do grupy tej zaliczano od wieków zawody, które miały styczność z żywiołami. W Europie i w Polsce św. Barbara szybko została zaadaptowana przez środowiska górnicze. Bardzo dobrym przykładem na naszym obszarze był dynamiczny rozwój kultu św. Barbary od XIII wieku na Śląsku¹².

Do grupy niebezpiecznych zawodów zaliczano także prace związane z wodą. Przy czym dotyczyło to nie tylko morza, ale w dużej mierze także prac na wodach śródlądowych. Dobrym przykładem ilustrującym istnienie takiego związku był położony nad Wisłą średniowieczny ośrodek kultu św. Barbary w kaplicy zakonu krzyżackiego w Starogrodzie. Pośród różnorodnych wotów, które tam się znajdowały w połowie XV wieku spotykamy między innymi: srebrne wizerunki śledzi, sideł, ryb i statków¹³. Kiedy spojrzymy jednak na literaturę poświęconą św. Barbarze to przekonujemy się, że temat tych związków został opracowany bardzo skromnie.

Związek św. Barbary z utrzymującymi się z wody widoczny był jeszcze w minionym wieku. Dla przykładu w 1909 r. w Płocku zatwierdzono kanonicznie Bractwo św. Barbary, które zrzeszało osoby, których profesja związana była z Wisłą¹⁴. Aktywnie działały także do tego czasu bractwa św. Barbary. Jednym z nich było na przykład Bractwo św. Barbary, które działało przy kościele w podtoruńskiej Złotorii (położonej w widłach Wisły i Drwęcy). Wskazują na to chociażby zachowane w archiwum

¹¹ A. Bazieliuch, *Czternastu wspomoczyeli*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1995, kol. 925-926.

¹² H. Neuling, *Schelesische Kirchorte und ihre kirchlichen Stiftungen bis zum Ausgange des Mittelalters*, Breslau 1902, zob. indeks, s. 362-363; R. Adamski, *Der Barbarakult in Schlesien*, Breslau 1939, passim; J. Górecka, *Kult liturgiczny*, s. 303-304.

¹³ T. Mroczko, *Czerwińska herma św. Barbary*, *Studia Źródłoznawcze*, t. 19: 1974, s. 99.

¹⁴ A.J. Nowowiejski, *Płock, monografia historyczna*, Płock 1917, s. 462.

toruńskim¹⁵. Wydaje się, że dopiero w ostatnich latach widzimy jego drastyczny upadek.

IV

Pamięć o świętych miała zawsze przede wszystkim charakter patronalny, tzn. chrześcijanie szukali u nich ochrony, opieki, pośrednictwa, wstawiennictwa itd. Stąd też od słowa patron pochodzi określenie opieki świętych nad konkretnymi obiektami sakralnymi, czyli patrocinią (inaczej wezwania)¹⁶. Prawdopodobnie najwcześniej utrwaliły się patrocinią dla świętyń, którym to zaczęto ich udzielać już od IV wieku. Wezwanie wiązało się ściśle z relikwiami, jakie umieszczano w ołtarzu świątyni. Kościoły, które nie posiadały relikwii, poświęcano najczęściej Chrystusowi (wydarzeniom z Jego życia lub tajemnicom wiary). Zwyczaj nadawania patrociniów stał się powszechnym od VII wieku.

Tytuł kościoła był zwykle ogłaszany przez biskupa podczas alokucji, tzn. uroczystego ceremoniału, który odbywał się w czasie konsekracji kościoła, przed wejściem do świątyni. Moment ten miał nie tylko duże znaczenie jako uroczysty wyraz kultu świętego, ale pociągał za sobą także skutki prawne¹⁷.

Brak jest do tej pory wyczerpujących badań nad częstotliwością występowania patrociniów św. Barbary. Uwaga ta dotyczy przede wszystkim średniowiecza. W końcu XVIII wieku święta ta miała patronować

¹⁵ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), *akta kościołów i parafii diecezji chełmińskiej z lat 1380-1939, Kościół filialny w Złotorii, Bractwo św. Barbary*, nr 160-164.

¹⁶ J. B. Lehner, *Patron*, w: *Lexikon für Theologie und Kirche*, Bd. 8: 1963, kol. 187-189; A. Gieysztor, J. Szymański, *Patrocinią*, w: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, pod red. G. Labudy, Z. Stiebery, t. 4, Warszawa 1970, s. 44; J. H. Becker, *Patrocinium*, w: *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, Bd. 3: 1984, kol. 1564-1568; A. Angenendt, *Patron*, w: *Lexikon des Mittelalters*, Bd. 6: 1993, kol. 1806-1808; A. Witkowska, *Titulus ecclesiae. Wezwania współczesnych kościołów katedralnych w Polsce*, Warszawa 1999, s. 49-58

¹⁷ P. Sczaniecki, *Sacramentum dedicationis. Obrzęd poświęcenia kościoła i jego znaczenie w dziedzinie religijnej, obyczajowej i kulturalnej na podstawie źródeł polskich z XII wieku*, Lublin 1979, s. 86, 90-92.

59 kościołom parafialnym oraz 104 kościołom filialnym i kaplicom. Liczba kościołów parafialnych, filialnych oraz kaplic publicznych wynosiła wówczas 7690¹⁸. Około 1914 roku św. Barbara patronowała w sumie 61 obiektom sakralnym: parafialnym, klasztornym, filialnym oraz szpitalnym. Ogólna liczba kościołów wynosiła wtedy 6755 świątyń¹⁹.

Liczyby te na pewno nie oddają rzeczywistości średniowiecznej. Wydaje się, że św. Barbara nie była na pewno w wiekach średnich tak częstą patronką kościołów parafialnych. Zresztą już powyższe liczby wskazują na to, że święta ta była obierana częściej za patronkę mniejszych kościołów i kaplic. Chociaż brakuje na ten temat szczegółowych badań, to jednak wydaje się, że w Polsce średniowiecznej mogła św. Barbara patronować około stu kościołom i samodzielnym kaplicom. Najczęściej spotykamy ją jednak niewątpliwie jako patronkę ołtarzy. W diecezji krakowskiej do końca XVI wieku miało być 20 kościołów i 22 kaplice, którym patronowała św. Barbara. Jednocześnie na jej obszarze naliczono aż 59 ołtarzy, które poświęcono męczennicy²⁰.

Najliczniejsze skupiska wezwań św. Barbary miały być na Śląsku, Małopolsce i Pomorzu. Obecność św. Barbary na Śląsku związana jest oczywiście z uznaniem jej za szczególną patronkę górników²¹. Fundacje małopolskie wiąże się częściowo z kolonizacją osadników ze Śląska oraz rozwinięciem w niektórych miejscach górnictwem²². Takich wniosków nie można na pewno wysnuć w stosunku do Pomorza. Obecność św. Barbary na tym obszarze związana jest na pewno z relikwiami, które znajdowały się tutaj od XIII wieku²³.

¹⁸ J. Górecka, *Barbara*, kol. 14-15; S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1966, s. 137.

¹⁹ G. Karolewicz, *Z badań nad wezwaniami kościołów*, Roczniki Humanistyczne, t. 22: 1974, z. 2, s. 223, 227.

²⁰ J. Górecka, *Kult liturgiczny*, s. 351-353. Zob. także: J. Górecka, *Barbara*, kol. 14.

²¹ R. Adamski, *Der Barbarakult*, s. 19-22.

²² J. Górecka, *Kult liturgiczny*, s. 345-354.

²³ J. Dworzaczkowa, *Podanie o głowie św. Barbary w dziejopisarstwie pomorskim*, w: *Studia historica. Historia 35 lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego*, Warszawa 1958, s. 155-165; Piotr z Dusburga, *Kronika ziemi pruskiej*, t.

V

Zobaczmy teraz jak popularność św. Barbary przełożyła się na jej obecność na obszarze średniowiecznego państwa zakonu krzyżackiego. Pod względem podziału kościelnego interesują nas obszary diecezji: chełmińskiej, pomezjańskiej, sambijskiej oraz warmińskiej. Przypomnijmy, że Barbarka leżała na terytorium diecezji chełmińskiej.

Święta męczennica patronowała przynajmniej kilku kościołom parafialnym. Na terenie diecezji chełmińskiej były to kościoły w miejscowościach: Rumian i Złotowo w ziemi lubawskiej²⁴. W diecezji pomezjańskiej w Krzyżanowicach²⁵ oraz być może w Lignowach²⁶, Świętem²⁷ i Turowie²⁸. W diecezji sambijskiej św. Barbara była współpatronką kościoła w Lipniku²⁹. W diecezji warmińskiej patronowała w parafii Rogóż³⁰, a w Rynie Reszelskim spotykamy ją jako współpatronkę³¹. Trzeba nadmienić, że informacje o takich właśnie wezwaniach pochodzą przede wszystkim z nowożytnych wizytacji, tak więc nie można wykluczyć, że w średniowieczu miejsca te mogły mieć także innych świętych patronów.

S. Wyszomirski, wstęp i komentarz J. Wenta, Toruń 2004, s. 64-65. O rozwiniętej tradycji wokół kultu św. Barbary na tym obszarze zob.: S. Kujot, *Głowa świętej Barbary. Powieść z przeszłości Pomorza*, Pelplin 1895.

²⁴ W. Rozyński, *Patrocinia kościołów parafialnych w diecezji chełmińskiej w średniowieczu*, *Zapiski Historyczne*, t. 65: 2000, z. 3-4, s. 54, 56.

²⁵ *Visitationes ecclesiarum Dioecesis Culmensis et Pomesaniae Andrea Leszczyński episcopo A. 1647 facta, curavit A. Pobłocki* (dalej: *Vis 1647*), *Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, t. 4: 1900, s. 136.

²⁶ *Tamże*, s. 133.

²⁷ *Visitationes Episcopatus Culmensis Andre Olszowski culmensi et pomesaniae episcopo A. 1667-1672 factae, curavit B. Czaplą* (dalej: *Vis 1667-1672*), *Fontes TNT*, t. 6-10: 1902-1904, s. 784.

²⁸ *Vis 1647*, s. 91.

²⁹ E. Tidick, *Beiträge zur Geschichte der Kirchen- Patrozinien im Deutschordenslande Preussen bis 1525*, *Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde Ermland*, Bd. 22: 1926, s. 441.

³⁰ A. Olczyk, *Sieć parafialna biskupstwa warmińskiego do roku 1525*, Lublin 1961, s. 84.

³¹ *Tamże*, s. 85.

Niewielki kościół poświęcony św. Barbarze spotykamy także w Gdańsku. Powstał on w 1387 roku i stanowił część kompleksu szpitalnego³². Samodzielna kaplica oddana pod opiekę męczennicy wzniesiono także w Lubawie – mieście biskupów chełmińskich³³.

Oprócz kościołów parafialnych i kaplic kult męczennicy spotykamy także w innych miejscach. Z nich wszystkich na szczególną uwagę zasługuje kult świętej w Starogrodzie. Po cudownym odnalezieniu relikwii św. Barbary w Sartowicach w 1242 roku krzyżacy ulokowali je na przeciwnym brzegu Wisły w kaplicy swojego zamku w Starogrodzie. Św. Barbara stała się główną patronką tego miejsca. Z biegiem czasu miejsce to stało się centrum pielgrzymkowym państwa zakonu krzyżackiego w Prusach. O istniejącym kulcie oraz licznie przybywających pielgrzymach posiadamy sporo informacji. Sanktuarium to odwiedziła między innymi, w 1400 roku księżna Anna, żona księcia Litwy Witolda. Kult w Starogrodzie ogniskował się przede wszystkim wokół figury, która zawierała relikwie oraz relikwiarza w kształcie głowy³⁴.

Dzięki tak wyjątkowej i intensywnej obecności św. Barbary w Starogrodzie stała się ona zarówno patronką dzieła chrystianizacji Prus jak i całego państwa zakonu krzyżackiego. Wielki mistrz Lutter von Braunschweig (1331-1335) podniósł rangę jej wspomnienia liturgicznego do stopnia *semiduplex* oraz nakazał, aby w każdym konwencie w jej święto, tzn. dnia 4 grudnia, czytano jej żywot³⁵. Świadectwa kultu św. Barbary

³² *Historia Gdańska*, t. 1, *Do roku 1454*, pod red. E. Cieślaka, Gdańsk 1978, s. 372, 453, 456, 609, 612.

³³ *Urkundenbuch des Bisthums Culm* (dalej: *UBC*), bearb. v. C.P. Woelky, Danzig 1885-1887, nr 769.

³⁴ J. Fankidejski, *Obrazy i cudowne miejsca w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, s. 191-196; E. Tidick, *Beiträge*, s. 413-414; T. Mroczko, *Czerwińska herma*, s. 85-105; S. Kwiatkowski, *Klimat religijny w diecezji pomezjańskiej u schyłku XIV i w pierwszych dziesięcioleciach XV wieku*, Toruń 1990, s. 95-96; K. Zielińska-Melkowska, *Średniowieczne miejsca pielgrzymkowe w ziemiach chełmińskiej, lubawskiej i michałowskiej*, w: *Peregrinationes. Pielgrzymka w kulturze dawnej Europy*, red. H. Manikowska i H. Zaremska, Warszawa 1995, s. 248-249.

³⁵ E. Tidick, *Beiträge*, s. 412-413; K. Górski, *Studia i materiały z dziejów duchowości*, Warszawa 1980, s. 206.

w zamkach krzyżackich spotykamy jeszcze w Malborku (w kościele św. Wawrzyńca) oraz w Bratianie³⁶.

Ośrodek kultu w kaplicy zamkowej w Starogrodzie przestał istnieć wraz z wywiezieniem relikwii św. Barbary w 1454 roku do Malborka. Trwała jednak pamięć o tym wyjątkowym miejscu i związkach ze św. Barbarą. Kiedy w II poł. XVII wieku odbudowywano kościół w Starogrodzie oddano go pod opiekę św. Barbary³⁷.

Znacznie więcej było na pewno na terenie państwa zakonnego kaplic i ołtarzy oddanych pod opiekę św. Barbary. Pomimo fragmentarycznych średniowiecznych źródeł możemy założyć, że ołtarze św. Barbary znajdowały się w wielu kościołach. Dla przykładu, w głównej świątyni parafialnej Starego Miasta Torunia spotykamy kaplicę poświęconą św. Barbarze, była to tzw. kaplica szyperska. W niej to znajdował się ołtarz poświęcony św. Barbarze. Został on ufundowany z lat trzydziestych XV wieku przez mieszczan toruńskich: Tolmanna de Allen i Hermanna Palzotha³⁸. Już w średniowieczu ufundowano ołtarz poświęcony św. Barbarze w kościele parafialnym p.w. NMP w Chełmnie. Źródła wspominają go w 1319 roku³⁹.

VI

Pierwsze pewne informacje o Barbarce pojawiają się w źródłach średniowiecznych w XIV wieku. W dokumencie z 1340 roku czytamy, że komtur bierzgłowski Jan Nothaft nadał mieszczaninowi toruńskiemu Henrykowi Junghornowi młyn z karczmą i polaną na prawie chełmińskim. Interesująca nas miejscowość została nazwana w źródle „Bore”, natomiast młyn został umiejscowiony „mole uf dem Bore”⁴⁰. W innych śre-

³⁶ E. Tidick, *Beiträge*, s. 413-414.

³⁷ *UBC*, nr 1197, s. 1083; W. Rozykowski, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach panowania zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000, s. 170, p. 470.

³⁸ *Wykaz prebend kościelnych Torunia z 1541 roku*, wyd. K. Górski, M. Gołombowski, *Zapiski Historyczne*, 42, 1977, z. 4, s. 167.

³⁹ L. Krantz-Domasłowska, J. Domasłowski, *Kościół farny w Chełmnie*, Toruń 1991, s. 50.

⁴⁰ *PreuBisches Urkundenbuch*, Bd. 3/3, hrsg. M. Hein, Marburg 1961, nr 290.

dniowiecznych źródeł miejscowość nazywana była: *Waldmühle, Bar-mole, Barbaren, Bormole, Börmöl, Uormulen*⁴¹.

Pod względem podziału administracyjnego państwa zakonu krzyżackiego Barbarka leżała do początku XV wieku w granicach komturstwa bierzgłowskiego. Na skutek zmian w administracji zakonnej po 1410 roku i upadku znaczenia Bierzgłowa miejscowość znalazła się w granicach komturstwa toruńskiego⁴². W 1457 roku król Kazimierz Jagiellończyk rozszerzył dominium toruńskie do młyna na Barbarce⁴³. Pod względem administracji kościelnej Barbarka leżała w granicach parafii Starego Miasta Torunia, czyli parafii św. Janów⁴⁴.

Już w średniowieczu Barbarka stała się osadą „rozpoznawalną” nie tylko ze względu na obecność w niej młyna czy karczmy, ale przede wszystkim ze względu na rozwijający się tutaj kult św. Barbary. Z biegiem czasu od kultu męczennicy została utworzona nazwa własna tej części obecnych przedmieść Torunia. Wydaje się jednak, że nie miało to miejsca w średniowieczu, ale w okresie późniejszym.

Kult św. Barbary ogniskował się wokół kaplicy. Niestety trudno jest cokolwiek pewnego powiedzieć o najstarszej chronologii i miejscu kultu na Barbarce. Nowożytna tradycja podaje, że pierwotny kościółek został tam zbudowany już w 1299 roku⁴⁵. Brakuje jednak, jak do tej pory, średniowiecznych źródeł potwierdzających tę datę. Nie można jednak wykluczyć, że jakiś obiekt kultu związany ze św. Barbarą znajdował się już w XIII wieku na tym miejscu. Taki pogląd wydaje się być uzasadniony

⁴¹ *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, oprac. K. Porębska, przy współpracy M. Grzegorza, pod red. M. Biskupa, Wrocław

⁴² S. Józwiak, *Powstanie i rozwój struktury administracyjno-terytorialnej zakonu krzyżackiego na Kujawach i w ziemi chełmińskiej w latach 1246-1343*, Toruń 1997, s. 87; tenże, *Zmiany w sposobie funkcjonowania administracji terytorialnej w ziemi chełmińskiej pod panowaniem zakonu krzyżackiego w latach 1410-1422*, *Zapiski Historyczne*, t. 67: 2002, z. 3-4, s. 66, mapa nr 2.

⁴³ H. Maercker, *Geschichte der ländlichen Ortschaften und der drei kleineren Städte des Kreises Thorn*, Danzig 1899-1900, s. 173-174.

⁴⁴ W. Rozykowski, *Powstanie i rozwój*, s. 173.

⁴⁵ Zob.: Ch. Hartknoch, *Preussische Kirchen-Historia* [...], Frankfurt am Mayn und Leipzig 1686, s. 195; J.H. Zernecke, *Thornische Chronica* [...], Berlin 1727, s. 15.

przede wszystkim tym, że genezy kultu św. Barbary w tym miejscu należy poszukiwać w położeniu miejscowości przy ważnym i najkrótszym szlaku komunikacyjnym do Starogrodu, który przecież od połowy XIII wieku tętnił już kultem świętej męczennicy. Zapewne już w tym czasie ciągnęli właśnie tym szlakiem pierwsi pielgrzymi pragnący nawiedzić relikwie świętej. Oczywiście należy dodać, że jeżeli nie wybudowano w tym miejscu już w XIII wieku jakiegoś obiektu sakralnego, to na pewno stanął on tu w XIV wieku.

Podtoruńska Barbarka pełniła zapewne w średniowieczu funkcje stacji na szlaku pielgrzymim do Starogrodu. Może funkcjonował tu niewielki przytułek, który podejmował pątników? Może i taką funkcję, do pewnego stopnia, spełniała także znana ze źródeł karczma?

Niestety nic nie wiemy o pierwotnym, z XIII lub dopiero z XIV wieku, wzniesionym obiekcie poświęconym św. Barbarze. Za rządów biskupa Wincentego Gosławskiego, zwanego Kielbasa (1466-1479) wzniesiono nową kaplicę, nad którą patronat objęła Rada Miasta Torunia. Szczegółowy opis kaplicy posiadamy dopiero w wizytacji z XVII wieku. Była to już jednak kolejna kaplica, która stanęła w 1623 roku. Wiemy, że była ona sporych rozmiarów. Świadczy o tym chociażby liczba okien: 2 w prezbiterium, 6 w nawie, 2 w chórze muzycznym oraz otwór okienny umieszczony w trójkątnym tympanonie⁴⁶. Jeżeli średniowieczna kaplica była podobnych rozmiarów, to był to znaczny obiekt sakralny.

Brakuje informacji o relikwiach św. Barbary, które miałyby się tu znajdować. Głównym obiektem kult była, więc zapewne figura świętej, która znajdowała się w ołtarzu głównym⁴⁷. Zachowana do dnia dzisiejszego figura pochodzi prawdopodobnie z ok. 1515 roku⁴⁸. Należy domniemywać, że był to już kolejny wizerunek poświęcony świętej.

O rozwijającym się na Barbarce kulcie św. Barbary świadczy najlepiej fakt, że w dnia 15 listopada 1475 roku w Rzymie trzech kardynałowie: Stefan, Ausias i Jan Michał oraz biskup Angelus obdarzyli kaplicę przywilejem indulgencyjnym. Każdy, kto nawiedził to miejsce w święta: św.

⁴⁶ *Vis 1667-1672*, s. 226-227.

⁴⁷ J. Kruszelnicka, *Dwie gotyckie figury św. Barbary w kaplicy w Barbarce pod Toruniem*, *Rocznik Muzeum w Toruniu*, t. 2: 1967, z. 3-4, s. 132-146.

⁴⁸ *Tamże*, s. 146.

Barbary, Zmartwychwstania, Zesłania Ducha Świętego, Wniebowzięcia NMP oraz we wspomnienie konsekracji kaplicy, w czasie od pierwszych do drugich niesporów, mógł otrzymać przywilej 100 dni odpustu⁴⁹. Przywilej ten potwierdził dnia 4 października 1488 roku biskup chełmiński Stefan z Niborka, dodając jeszcze mocą swojej władzy pasterskiej 40 dni odpustu⁵⁰. Kilka lat wcześniej, dokładnie 13 V 1478 roku przywileju odpustowego w liczbie 40 dni dla nawiedzających kaplicę udzielił sufragan płocki biskup Jakub⁵¹.

Nadane przywileje odpustowe niewątpliwie zdynamizowały kult św. Barbary. Ich udzielenie związane było na pewno z budową nowej kaplicy i jej wyposażaniem. Trzeba jednak także zauważyć, że sam fakt uzyskania takich przywilejów (szczególnie tego w Rzymie) wskazuje na to, że kult ten posiadał w tym miejscu, zarówno swoją historię, jak i ówczesną teraźniejszość.

⁴⁹ APT, *Akta kościołów i parafii diecezji chełmińskiej z lat 1380-1939, Kościół NMP w Toruniu (kaplica św. Barbary)*, nr 1; UBC, nr 711; J. Fankidejski, *Obrazy i cudowne miejsca*, s. 197-199; J. Kruszelnicka, *Dwie gotyckie figury św. Barbary*, s. 115-151; W. Rozyński, *Średniowieczny świat świętych parafii Starego Miasta Torunia – o religijności mieszczan toruńskich*, w: *Dzieje i skarby kościoła świętojańskiego w Toruniu*, pod red. K. Kluczajd, M. Woźniaka, Toruń 2002, s. 93-94.

⁵⁰ UBC, nr 711.

⁵¹ APT, kat. 1, *Dokumenty i listy*, nr 2198.